

«Соловецька проща» - 2013

Уранці 2 серпня 2013 року від Покровської церкви, що на Подолі в Києві, після святкової вранішньої служби на честь пророка Іллі та благословення владыки Володимира Черпака, відбув автобус із тридцятьма шістьма українцями. Вони вирушили в далеку дорогу у понад дві тисячі кілометрів на північ: Санкт-Петербург, Петрозаводськ, Медвежогорськ, урочище Сандармох, порт Кем на березі Білого моря, Соловецькі острови. Ця українська «Соловецька проща» відбувалася вже вп'ятнадцяте. Цього року її проведення підтримали Київська міська рада та благодійний фонд «Велика родина».

Регулярне відвідання урочища Сандармох, а разом з тим і біломорського архіпелагу, розпочалося з ініціативи громадськості після того, як у липні 1997-го карело-пітерська пошукова експедиція віднайшла в Медвеж'єгорському районі таємне місце розстрілів. Українці вторували стежку туди, дізнавшись, що 1937-го там страчено соловецький тюремний етап – більш як 1100 в'язнів. У Сандармосі поліг цвіт нації – її інтелектуальна й духовна еліта.

Першу делегацію, запрошену на відкриття меморіалу, очолив Іван Драч. Опісля координатором поїздок на дні пам'яті став колишній політв'язень Василь Овсієнко. Із 2006 року експедиції на Дні пам'яті жертв політичних репресій, які відбуваються в урочищі Сандармох, що в Карелії та на Соловецьких островах організовує Григорій Куценко — голова Київського товариства політв'язнів і жертв репресій. Як завжди, у складі української делегації священник, кобзар, колишні політв'язні та їхні нащадки, дослідники історії політичних репресій, журналісти з кількох міст України. Цього разу до складу делегації були запрошені, зокрема, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, к.і.н. Оксана Юркова, член правління НСКУ Євген Букет та історик, член НСКУ з с. Бишів Макарівського району Київської області Валерій Обухівський.

Третього серпня українська делегація відвідала у Санкт-Петербурзі меморіальне кладовище «Левашівська пустинь», де покояться сотні тисяч жертв комуністичного терору, у тому числі й 507 соловецьких в'язнів.

4 серпня в Петрозаводську зустрілися з членами Карельської республіканської громадської організації «Товариство Української культури «Калина», відвідали Національний музей Республіки Карелії. На запитання відвідувачів музею відповідав докладно й зі знанням справи його директор Михайло Гольденберг.

Зустріч українців Карелії з українською делегацією, яка приїздить на Дні пам'яті – завжди непересічна подія в житті Петрозаводська. Цього року її відвідали міністр з питань національної політики, зв'язків з громадськими, релігійними об'єднаннями та засобами масової інформації Республіки Карелії Лана Мігунова та голова Петрозаводського міського округу Ніколай Левін.

5 серпня в урочищі Сандармох, в місці розстрілів 1930-х років, де покоїться близько 10 тисяч невільників 60 національностей, відбувся жалобний мітинг і панахида за участі громадськості Росії, України, Польщі, Литви, Естонії. Щодо походження назви урочища – серед місцевих краєзнавців єдиної версії немає, щоправда, найавторитетніший дослідник Сандармоха Юрій Дмитрієв, який власне наприкінці 1980-х відкрив світові місце цих злочинів, стверджує, що з карельської ця назва перекладається як «ведмежий кут» або «лігвище».

У Сандармосі, 2004 року стараннями Карельського товариства української культури «Калина», її тодішнього голови Лариси Скрипникової, відкрито величний пам'ятник — козацький хрест «Убієнним синам України» (автори Микола Малишко та Назар Білик). Українська делегація також відвідала перші шлюзи Біломорсько-Балтійського каналу, що починається неподалік.

До речі, Дні пам'яті жертв політичних репресій на півночі Росії відбуваються щорічно з 1989 року,

тобто впродовж уже 25 років. І лише цього року вперше участь у них взяв Голова Карелії – Олександр Худілайнен. Щоправда, учасників експедиції здивувала відсутність у Сандармоху Генерального консула України в Санкт-Петербурзі, як обіцялося, або когось із офіційних представників дипломатичної установи, на відміну від консула-радника з Генконсульства Польщі пані Люцини Моравської-Ухрин, яка разом з представниками санкт-петербурзького «Меморіалу», Карельських товариств української культури «Калина» та польської «Полонія», була на всіх меморіальних заходах на Соловках.

6-8 серпня українці взяли участь у Днях пам'яті на Соловецьких островах. Для цього вони подолали понад 2200 кілометрів суходолом і 50 – морем. На місці розстрілу політ'язнів, біля каменя з написом «Соловецким узникам», була відслужена панахида, відбувся жалобний мітинг. Учасники «Днів пам'яті» відвідали Соловецький кремль, що від 25 травня 1920 до 2 листопада 1939 року був місцем ув'язнення і загибелі сотень тисяч в'язнів, побачили каземат, де 25 років просидів останній отаман Січі Запорозької Петро Калнишевський, експозицію Соловецького державного музею-заповідника «Соловецький табір особливого призначення 1920-1939 рр.», Секірну гору, на схилах якої знайдені масові поховання в'язнів радянських таборів, відвідали кілька екскурсій.

«Соловецький архіпелаг складається зі 110 островів, загальною площею близько 300 квадратних кілометрів. Найбільший за площею острів – Великий Соловецький, - 225 кв. км. Наступний – о. Анзерський («Анзер» у перекладі з вепської мови - «Дуже витягнутий острів»). Його площа 47 кв. км. Острів Велика Муксалма – 17 кв. км. Далі йдуть острови Мала Муксалма, Великий і Малий Заяцькі, – площа кожного з них близько 1 кв. км. Інша площа припадає на невеликі островці, вкриті рослинністю, розташовані в акваторії Великого Соловецького острова, так звані луди.

На утворення Соловецького архіпелагу вплинуло три фактори: тектоніка, льодовик і море.

Близько двох мільярдів років тому під час активних тектонічних дій на земній кулі, на виході з Онезької затоки утворилося підняття суходолу – платформа майбутніх островів. Близько 18 млн. років тому під час чергового заледеніння на Землі льодовик, потужністю близько 3 км, рухався з північного заходу до сучасних Соловків. З собою він приніс гранітні валуни – уламки вер-

хівок скель на Кольському півострові. Підняття суходолу загальмувало рух валунів. Так утворилися острови. Після танення льоду відкрилися множинні валунні острови, площею близько 1/3 від сучасного архіпелагу. Далі повільно піднімаючись з моря острови набули сучасного вигляду. Зараз підняття островів становить близько 1,2 мм на рік. На зовнішній вигляд островів вплинуло море, множинні моренні відкладення і сильно терасований ландшафт.

Острови знаходяться на 163 кілометри південніше полярного кола, але їхній клімат досить м'який: взимку через південні і південно-західні вітри температура рідко опускається нижче 16 градусів, проте через високу вологість і сильні вітри зими тут досить суворі, а влітку навпаки – Соловки схильні до впливу вітрів з Арктики. Влітку середня температура нижча, ніж на материку.

Морська вода у верхніх шарах влітку прогрівається до 16 градусів вище нуля, тож у Білому морі цілком можна купатися.

Люди почали освоювати Соловецький архіпелаг близько 6-6,5 тисяч років тому (одні з найдавніших знахідок на Соловках датуються приблизно цим часом), але першими постійними мешканцями вважають старця Саватія та ченця Германа. Вони прийшли сюди 1429 року, хоча на островах до того вже існували так звані «тони» - тимчасові промислові поселення карелів.

Видовий склад рослин і тварин не надто багатий. Але тим і прекрасна сувора північна природа», - так натхненно розповідала про острови екскурсивод Олександра Байдікова з Архангельська. Вона три місяці на рік мешкає і працює на архіпелагу.

Соловки нині один із центрів паломництва і культурного туризму. За перше десятиліття XXI століття кількість відвідувачів виросла у сім разів і продовжує невпинно зростати. Нині щороку Соловки відвідують близько 40 тисяч туристів і паломників. На жаль, дуже мало з них цікавляться подіями, що відбувалися тут у минулому столітті. Проте, дні пам'яті жертв політичних репресій на початку серпня – постійний захід Соловецького музею-заповідника. І саме на ці дні вже багато років поспіль приїздить українська делегація, яку чекають з великим нетерпінням. Адже, як зазначали самі соловчани, якби не українці, про дні репресій усі давно забули б.

Українська делегація взяла участь у спільному з товариством «Меморіал» круглому столі, присвяченому вшануванню пам'яті жертв політичних

репресій. Представникам Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника було передано примірники журналів «Краєзнавство», «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», науковий збірник «Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «великого терору» в СРСР» (К., 2013) та іншу літературу, видану протягом останнього часу Інститутом історії України НАН України. Також окремі примірники наукових журналів і книг представники української делегації раніше передали до Національного музею Республіки Карелії, Медвеж'єгорського міського краєзнавчого музею та бібліотеки товариства «Калина».

На зворотному шляху учасники «Соловецької прощі» мали можливість відвідати місто Псков та Святогірський монастир, де поховано Олександра Сергійовича Пушкіна.

І наостанок, - кілька коментарів про побачене від учасників делегації.

Світлана Чорна, журналіст, м. Київ: *«Наша поїздка на Соловецькі острови називається прощєю, адже для українців відвідання цієї землі не менш важливе, ніж святої землі для християн. Адже саме тут ти починаєш усвідомлювати свою відповідальність перед історією і перед народом, усвідомлювати ті втрати, які поніс український народ за час більшовицько-комуністичного режиму. Саме тут очевидно стає відповідь на запитання чи потрібні пам'ятники Леніну та інші символи тоталітарного режиму в сучасній Україні, бо саме та репресивна машина, яку сконструював «вождь світового пролетаріату» знищила мільйони людей, зокрема й українців, які полягли і тут, на Соловках.*

Мене найбільше вразили масштаби і цинізм репресивного апарату, який знищував людей незалежно від їхнього віку, статі, освіти, класової чи національної приналежності. За останніми даними на Соловецьких островах замучено 20 тисяч в'язнів. Якщо в кожній могилі, виритій на Секірній горі, знаходиться по 20-40 осіб, то це 500-700 могил тільки на Великому Соловецькому острові. Під час екскурсії в музеї ми почули, зокрема, що ув'язнених жінок не тільки посилали на надзвичайно важкі роботи, але і гвалтували конвоїри, охоронці, комісари... Потім, коли у цих жінок народжувалися діти, їх забирали і відправляли в інтернати НКВС. Коли вихованці інтернатів виростали, їх відправляли працювати охоронцями у такі ж табори. Це цинізм найвищої міри.

Також під час поїздки мене супроводжувало відчуття гордості за Україну. Адже наша делегація приїхала з державними прапорами, своїми піснями, вишиванками, короваями і показала всім учасникам жалобних заходів, що ми є нацією з величною історією, глибокими традиціями і, сподіваюся, великим майбутнім».

Валерій Обухівський, історик, член НСКУ, с. Бишів, Київська обл.: *«Мене, як історика, вражало абсолютно все, що я бачив. І середньовічні споруди, і те, що залишилося внаслідок подій першої половини ХХ століття. Говорити про ті події не так давно ще було заборонено, історію намагалися приховати, спотворити.*

Вражало також те, якою ціною Україна здобувала свободу. Мені дуже імponує, що серед українців були такі велети духу, як Петро Калнишевський. Він зміг в нелюдських умовах Соловецької в'язниці пережити своїх катів. А потім були велети, які в умовах репресивної машини радянської імперії не скорилися поневоловачам, залишившись навіки в північних лісах... Їх дух сьогодні живе в нас, у молодому поколінні.

Я буду розповідати про побачене і почуте на уроках історії, адже в шкільних підручниках цього матеріалу немає, а саме на таких прикладах героїв-борців найкраще виховується національна свідомість».

Алла Новицька, Національна історична бібліотека України: *«Сьогодні є багато книжок, які присвячені репресованим, у тому числі й тим, які перебували на Соловецьких островах. Але коли я сама потрапила на ці острови, - відчула якусь поглиблену повагу до цих людей. Адже всі ми побачили умови, в яких тримали в'язнів. І хоча камери, бараки уже прибрані, наповнені сучасним начинням, - їх вигляд жахливий, а історичні фото в музеї доповнюють картину. Додайте до цього суворий клімат цієї місцевості і ви зрозумієте яким був подвиг цих людей. У нелюдських умовах вони не тільки не втратили людського обличчя, а й до кінця залишалися вірними своїм переконанням. Те, що ми вшанували пам'ять наших співвітчизників із державними прапорами, думаю, дуже правильно і символічно».*

Антон Усков, режисер, м. Київ: *«Мене найбільше вразив конфлікт тих страшних подій, які відбувалися на Соловецьких островах і неймовірно красивої природи, яка вражає кожного. Здавалося б, що в таких природних умовах за означенням нічого антигуманного не могло відбуватися.*

А ще мене вразив особливий світ людей, які живуть на відшибі держави, де навіть мобіль-

ний зв'язок з'являється лише у певні години. Вони знають про все, що відбувалося на островах, але намагаються знаходити світлі сторінки історії.

В ідею «Соловецької прощі», на мій погляд, дуже багато вкладено. Кожен, хто долучається до цієї поїздки, поза сумнівом, змінюється сам, змінює свої погляди на світ і утверджує національну свідомість».

Інна Александрова, з родини репресованих, м. Київ: *«На перший погляд, здається, що до незайманої природи Соловецьких островів цивілізація ще не дійшла. Повітря – чисте, наче в дитинстві, тварини, птахи – не бояться людей, а віковічні камені – німі свідки історії. Якби вони тільки вміли говорити, як багато вони б нам розповіли!»*

Хочу відзначити, що українці, значно краще, ніж росіяни, знають що є Соловки, що туди відправляли на заслання, що там загинуло багато невинних людей. Так, дідусь моєї сьєкрухи Михайло Васильович Румянцев під час війни працював хірургом на окупованій території. За це після звільнення радянською армією він був засланий на 10 років до ГУЛАГу. Пропрацювавши рік на лісоповалі, він отримав призначення в новозбудовану табірну лікарню. Там Михайло Румянцев лікував письменника-дисидента Олега Волкова. Про це Олег Волков згадає у своїй книжці «Погружение во тьму». На мітингу біля Соловецького каменя виступав син Олега Волкова Всеволод. Я, звісно, підійшла до нього, розповіла цю історію, а він сказав, що дуже добре пам'ятає цю родину, адже возив тата в гості до його лікаря».

Олена Файнберг, лікар: *«Моя мати Лідія Леонідівна Кулаківська сиділа 10 років у Норильському ГУЛАГу. Ця тема у нашій родині була забороненою. Мати до останнього дня життя боялася говорити про своє ув'язнення, тому я дуже довго нічого про цю сторінку в її біографії не знала. Звісно, мене шокували деякі її вислови, зокрема, такий, що «Норильськ побудований на кістках ув'язнених». Пізніше вона розповіла, що Норильськ стоїть на вічній мерзлоті, а для спорудження будинків робили величезні котловани. Для цього ув'язнені ломами довбали лід, потім вручну вставляли палі. Якщо хтось падав до цього котловану, - там і залишався. Уже після її смерті в 1996 році я знайшла цілий пакет документів, де була інформація про те, як вона була засуджена, де проходила слідство, який був вирок, куди її направили по першому і другому етапу, як відбувала ув'язнення,*

коли була реабілітована тощо. З цими документами я потрапила до Київського товариства політв'язнів і репресованих.

Не скажу, що до того, як у перший раз минулого року я поїхала на Соловки мене цікавила тема репресій. Звісно, я децю читала, щоб мати загальне уявлення про те, що пережила мама. Але експозиція Соловецького музею-бараку вразила мене до глибини душі. Ще й досі пам'ятаю екскурсію, яку проводила завідувач відділу історії ХХ століття Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника Ольга Володимирівна Бочкарьова. Ця екскурсія перевернула мій світогляд з голови на ноги.

Потім у приватній розмові Ольга Володимирівна порадила мені звернутися до Красноярського «Меморіалу», почитати більше про Норильський табір. І приїхавши до Києва я увімкнула комп'ютер та почала пошук. Першим відкриттям для мене стала постать Григорія Петровича Куценка. Потім із захопленням читала статті і книги Красноярського «Меморіалу» і натрапила на інформацію про Норильське повстання. З'ясувалося, що моя мати числилася серед ув'язнених шостого бараку, який брав участь у повстанні.

На жаль, мені ніхто не повідомив, що «норильчаниці» збиралися у Львові на конгрес з нагоди 60-річчя Норильського повстання. Я б там дуже хотіла побувати, але дізналася лише по-стфактум з преси.

У мене збереглася фотокартка, де дівчата стоять на Гвардійській площі в Норильську на будівництві, - дуже схожа на опубліковану в газеті «День», тільки з іншими обличчями.

Коли люди дізнаються про такі подробиці з життя своїх рідних, з життя співвітчизників, вони по-новому дивляться на світ, це їх захоплює, вони вдумуються, починають співчувати, серця їхні тануть... Це без сумніву впливає на майбутній розвиток країни».

Григорій Куценко, голова Київського товариства політв'язнів і репресованих: *«Торік на Соловках ми встановили пам'ятний знак з написом «Вічна пам'ять співвітчизникам жертвам репресій тоталітарного режиму». Там немає ні національностей, ні віросповідань, ні політичних уподобань – він встановлений від імені держави. І наша делегація, що представляє неділиму й згуртовану націю, формується також як державна – без політичних гасел і символів. Ми традиційно веземо українські сим-*

воли соняшник, калину, короваї, рушники, національні прапори, ми всі в національному одязі, співаємо національний гімн, інші пісні, що стали символами українства. Цікаво, що Бог допомагає навіть співати. Спів звучить дуже злагоджено.

У Сандармосі встановлено великий гранітний хрест, який постав завдяки старанням Лариси Григорівни Скрипникової та її однодумців з товариства «Калина». Змінили дубовий хрест у Левашовській пустині на гранітний, поставили пам'ятний знак українцям. Ми пішли слідами інших народів. Малий народ якути привезли на Соловки великий чорний камінь, який їм дозволили відкрити під час мітингу. Потім долучилися поляки, ми і цього року, нарешті, Росія. Щоправда їх камінь децю партійно орієнтований – «соціалістам і анархстам». Вважаю, що полощу біля великого соловецького каменя потрібно й надалі естетично оформляти як місце скорботи за убитими. Євген Плузник свого часу сказав, що народ України освятив ці далекі страшні території своєю кров'ю, прахом своїм. Адже тих, кого розстрілювали, не ховали по-людськи, а скидали в рови, не відспівуючи. Тому зараз важко визначити, хто в якому рові заритий. Але це не знімає з нас обов'язку схилити голови і проспівати молитву за упокій їхніх душ. Тому Україна повинна не просто відзначати, а усвідомлювати, що відбулося в її історії і чому так сталося. В своїх виступах я часом говорю свою думку – бездержавність нашого народу впродовж багатьох років призвела до того, що нам вказували де нам бути, де померти і як нас поховують. Був би хоч слабенький голос на захист – не везли б ешелонами співвітчизників на крайню північ.

Символічно, що багато в'язнів полягло на Голгофському скиту острова Анзерського і природа нині виановує їхню пам'ять – виросла береза у формі православного хреста. Люди поклоняються їй, мов іконі, цього року вперше поклонились і ми, адже це природа дала нам символ скорботи».

Оксана Юркова, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України: «Найбільше вразили контрасти, поєднання того, що поєднати в принципі неможливо. Краса і жах. Святість та тортури.

Вразили неймовірні за красою мальовничі пейзажі у Левашово, Сандармосі та на Соловках – і разом з тим розстрільні ями, поховальні ями, хрести та інші пам'ятні знаки на місці могил. Причому ніхто не знає, хто там чи там похований.

Вразив лаконічний, проте надзвичайно промовистий пам'ятник жертвам репресій «Молох тоталітаризму» біля Левашовської пустоші – символ того, як тоталітарна машина «вирівнює» всіх за ГОСТом.

Кількість жертв сталінських репресій. Цифри унаочнюються, коли бачиш ці розстрільні ями – а лише у Сандармосі їх знайшли більше 230 (!) – тобто більше 230 братських могил, де лежать близько 10 тисяч людей. Але ж лише в Карелії таких місць, як Сандармох, близько 20!

Дерев'яні будинки на Соловках, що у 1920-1930-х рр. слугували бараками для ув'язнених, а зараз є «житловим фондом» для соловчан. Ці здебільшого непофарбовані, сірі будинки, «покращені» металопластиковими вікнами та супутниковими тарілками. В деяких з них – магазини, в деяких – кафе та хостели.

Тиша на острові Анзер. В день, коли ми йшли островом, в лісі не співали птахи, а на численних озерах не кумкали жаби. Між тим на морі – багато морських птахів, які голосно кричать.

Дивовижне поєднання світського та церковного. Директором Соловецького державного історико-архітектурного та природного музею-заповідника є намісник Спасо-Преображенського Соловецького монастиря. На 3 автобуси прочан припадає 1 автобус з «цивільними» туристами та тими, хто їде на Соловки віддати шану загиблим співвітчизникам.

А загалом не здивувало, а щиро втішило, що на Соловках, в Карелії – у Петрозаводську та Медвежогорську, взагалі на Півночі Росії ми зустріли багато небайдужих людей, яким болить тема репресій, і які роблять дуже багато, щоб зберегти пам'ять про загиблих в роки терору.

У «Соловецькій прощі» випадкових людей не було. Це і не дивно, бо зважитись на важку, в дечому авантюрну подорож автобусом за дві з лишком тисячі кілометрів лише в один бік могли тільки люди, для яких Соловки є не місцем відпочинку, а уособленням жахливих сталінських репресій. І про ці місця треба знати якнайбільшому числу наших співгромадян – через пресу, Інтернет, розповіді тих, хто там побував. Їхати на Соловки треба. Чим більше людей там побуває, тим краще люди розумітимуть, що означає для них незалежна Україна і навіщо вона потрібна. Особисто я дуже хочу привезти на Соловки своїх дітей».